

Урбанизам Ремезијане од I до VI века

СИМА ГУШИЋ

Археолошки локалитет Ремезијана налази се на ужем градском подручју Беле Паланке. Град лежи у средишту Белопаланачке котлине, смештене у Нишавској удолини, саставном делу маркантне нишавскомаричке долине. Котлина је оивичена Сврљишким планинама и Сувом Планином.

Магистрални пут Ниш—Пирот сече Белу Паланку по средини. С овим путем, на градској територији, укршта се трансверзални пут са југа дуж Коритничке реке и повезује Белопаланачку котлину са јужним Поморављем. У продужетку овог пута према северу преко Сврљишких планина насеља у долини Тимока повезује са Подунављем.

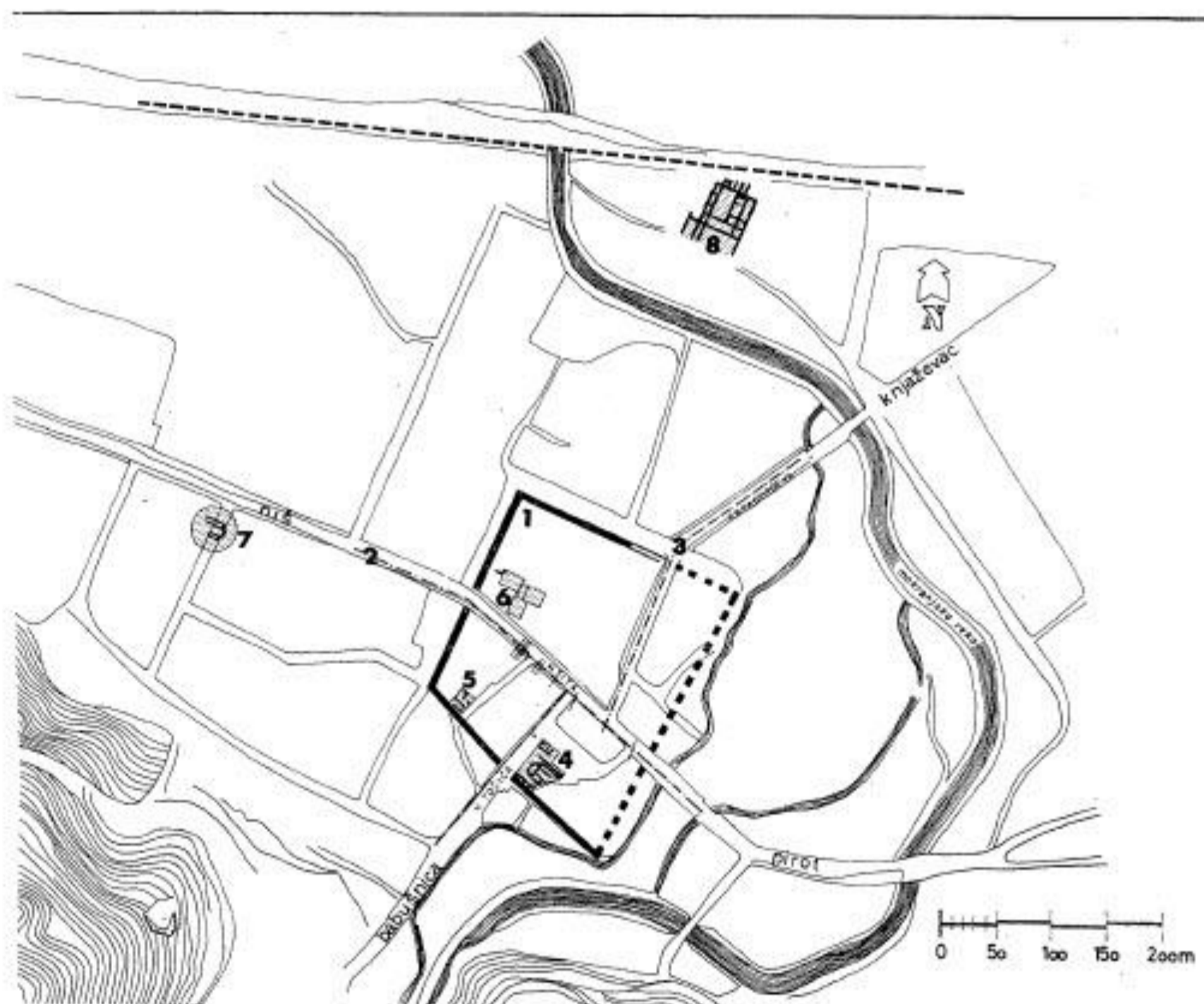
Средишни део насеља развијао се у подно-

жју Великог и Малог Курила, на левој обали Коритничке реке (на излазу из Мокрањског ждрела). Река оивичује источну страну насеља и улива се у Нишаву на северозападном делу града.

У најранијем периоду Белопаланачком насељу често је мењан назив. Тако је у III веку н.е. први пут споменуто име Remisiana. У IV веку насеље је означено као Romansiana, а у VI као Rumisiana.¹

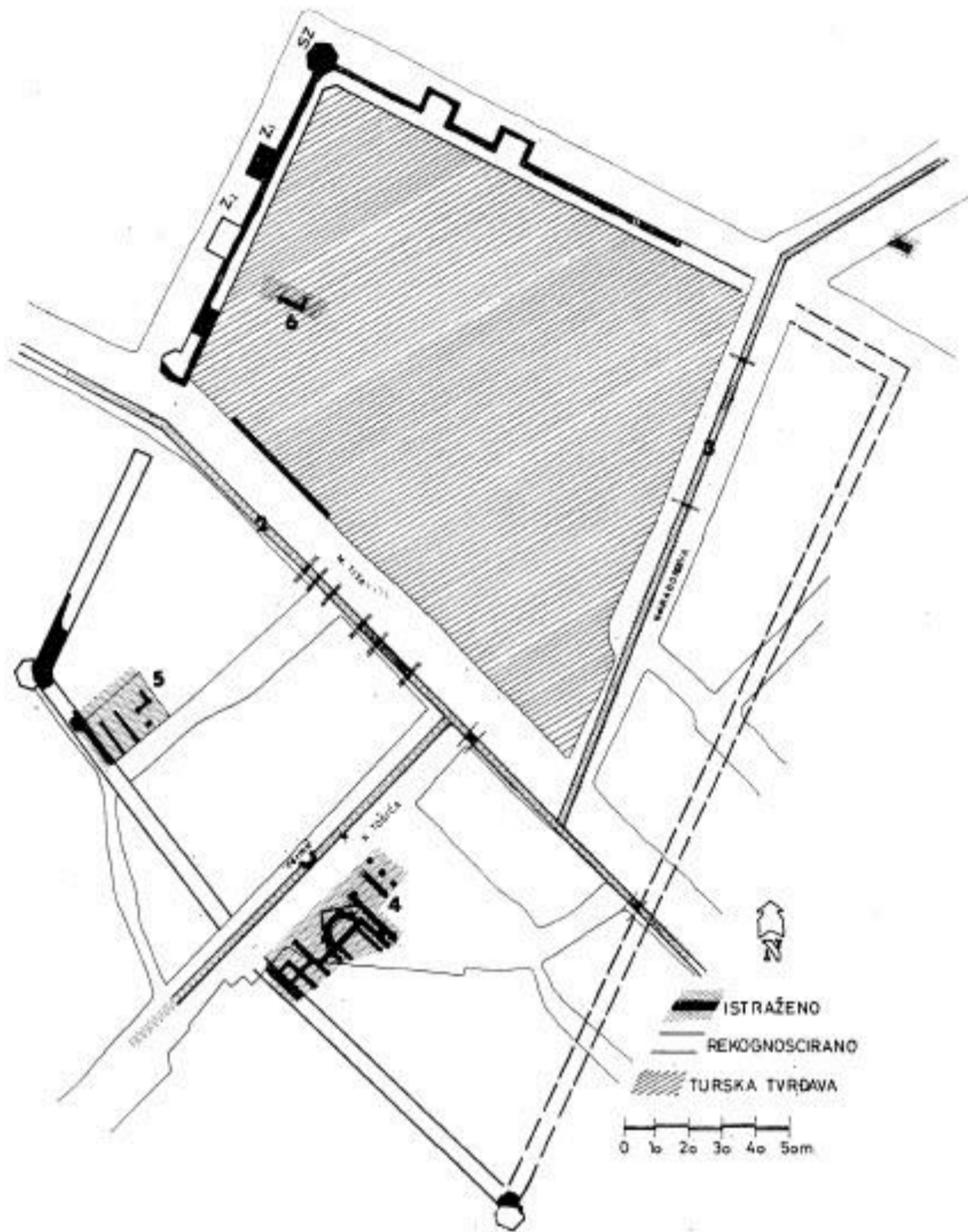
У оквиру Охридске епископије током XI

¹ Византијски извори I, Београд 1955, стр. 58—63, исто, П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1979, стр. 94—95.



Сл. 1. Археолошки налази у Белој Паланци

Fig. 1. Objets mis au jour dans le site de Bela Palanka



Сл. 2. Остаци утврђења

Fig. 2. Vestiges des fortifications

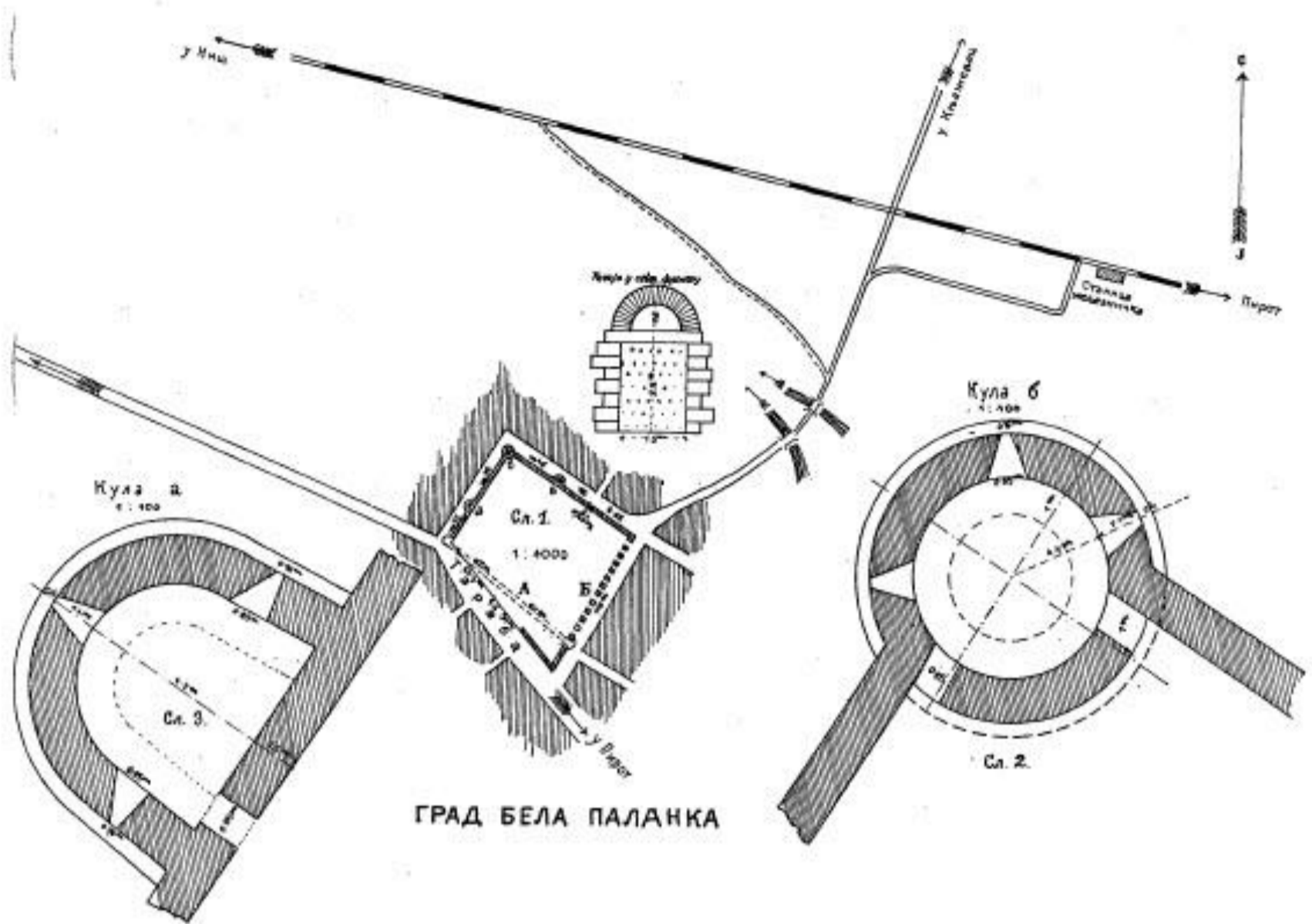
века, насеље се спомиње као Мокро, а у каснијем средњем веку под именом Извор.² Овај назив задржаће све до средине XVI века када му Турци дају своје име. У прво време од 1639. године, Мусапашина Паланка, а у XVII веку Мустафашина Паланка или АкПаланка.

Бела Паланка је изразити пример насеља које живи у континуитету. Богатство остатака материјалне културе је побуђивало путописце и научнике да се повремено осврну на историју овог града. Најпотпуније су оне студије о епиграфским споменицима, затим о покретним археолошким налазима и студија о друштвеногеографским проучавањима Белопаланачке котлине.³

До данас није извршена потпуна анализа историјскопросторног развоја и архитектонско-урбанистичког изгледа града. Из досада публикованог материјала и утврђених мате-

ријалних остатака, проистиче да је свакако најзначајнији период у развоју града доба касне антике. У то доба античка Ремезијана се по много чему издвајала од осталих градова у Провинцији, нарочито по урбаној структури града. Није било прецизно одређено да ли је то војна фортификација или сложени облик насеља — утврђени антички град. У том контексту инструктивни су и урбана генеза Ремезијане, разлози који су довели до трансформације града, као и облици настали тим трансформацијама.

О простирању и урбаном изгледу Ремезијане говори се пре свега због потреба да се заштити. С обзиром да се антички град буквално налази испод свих каснијих фаза, а нарочито испод савременог насеља, увек постоји потенцијална опасност да се новом изградњом наруше и заувек изгубе највитаљнији делови археолошког локалитета.



Сл. 3. Турско утврђење (према Ј. Мишковићу)

Fig. 3. Fort turc (d'après J. Mišković)

Археолошки налази

Урбанолошка анализа Ремезијане могућа је само на основу архитектонских остатака, с обзиром да до сада нису објављени укупни резултати археолошких ископавања (сл. 1).⁴ Други разлог је што шира и тематски целовита истраживања до сада нису организована на градском подручју. Углавном су то били случајни налази приликом јавних радова, употпуњени стручним теренским радовима. Једина систематска истраживања локалитета била су на сондирању утврђењабедема и ван њега нешто раније, 1956. године. Пре савремених радова, постоје и драгоцене забелешке са краја прошлог века, нарочито оне о изгледу турског утврђења и остатака једног објекта код железничке станице. Ови случајни као и организовани радови допринели су да се открије неколико објеката на основу којих може да се стекне почетна слика о археолошком локалитету на територији града.

Локалитет (1) — остаци утврђења (сл. 2)

Први изглед утврђења у Белој Паланци (у даљем тексту млађе утврђење), забележен је непосредно после ослобођења од Турака.⁵ Реч је о турској тврђави која је уједно и последња фаза у историји утврђења (сл. 3). Овај

² Ј. Калић, Пиротски зборник 8—9, *Пирот у средњем веку*, Пирот 1979, стр. 187.

³ Поред археолошких налаза појединих археолошких — грађевинских објеката драгоцени су и налази епиграфских споменика: П. Петровић, *Inscriptin de la Mesie Superieur*, Београд 1979. (у даљем тексту: *Hamnucu*). Поред овога посебно су обрађени покретни археолошки налази: П. Пејић, Дипломски рад, Филозофски факултет Београд 1979. и студија о друштвеногеографским карактеристикама: М. Костић, *Белопаланачка котлина*, Београд 1979.

⁴ Фото прилози Ј. Шурдиловић, Документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

⁵ Ј. Мишковић, *Неки старији градови и њихова околина у Краљевини Србији*, Старионар с.с. IV (Београд 1889), стр. 49 са прилогом.

приказ допунио је Каниц приказом јужног бедема са капијом.⁶

Прва систематска сондажна истраживања организовао је Народни музеј из Београда 1956. године. Том приликом су у краћем извештају наведене димензије „римског каструма: западна страна 200 m, јужна 214 m, северна 220 m, источна 273 m". Описана је и техника зидања бедема и облик кула: „На остацима турских северних и источних (треба западних бедема — прим. аутора) од ломљеног камена дерсоване зидине пронађени су дубљи византијски редови (редови камена и опеке са дебелим малтерним фугама) и римски (тађе фуге и каменом грађени. Испод турских округлих кула појављују се осмоугаоне византијске и римске четвороугаоне основе)."⁷ У извештају није приложена скица сонди тако да се не виде места сондирања.

На основу савремених истраживања, која су започета 1976. године⁸ и опсервације терена, као и публикованог материјала, стиче се утисак да се ради о утврђењу са две основне грађевинске фазе. Старије утврђење је трапезоидног облика (димензије: 200 m западна страна, 214 m јужна, 220 m северна и 273 m источна), са четвоространим кулама на бедемским платнима, и кулама на угловима полигоналне основе. Млађа фаза, означена као турско утврђење, захвата северозападну четвртину некадашњег старијег утврђења. Ова фаза је настала пре свега реконструкцијом дела западног и северног бедема старијег утврђења. Ти делови имају многе заједничке елементе, а полукружне куле поклапају претходне полигоналне и четворостране куле старијег утврђења. Остала два нова платна, јужно и источно платно, изграђена су из основа и њима је преграђено старије утврђење. Ова два платна иду ободом данашњих улица М. Тита и К. Тошића.

Последња истраживања 1976. године вршена су на делу северног и западног бедема. Сондирањем северозападне куле (SZ) и куле на западној страни (ZI, Z2) (сл. 2), уочена је другачија структура зидања и облика кула од оне која је дата у извештају из 1956. године. На северозападној кули (SZ) утврђена је доња старија фаза шестоугаоног облика, зидана од већих блокова пешчара са дерсованим спојницама. Она је покривена млађом округлом кулом. На западном бедему је откривена четворострана масивна кула (Z1), с облогом од блокова пешчара чији је унутрашњи део испуњен ломљеним каменом у кречном малтеру. На унутрашњем зиду куле на висини од 2,7 m од темељног проширења, у његовом језгру, уочена је карактеристична спојница. Део зида испод спојнице зидан је малтером са додатком туцане опеке, док је горњи део без ове примесе. По линији спојнице уочени су остаци дрвених греда сантрача. Очигледно да спојница раздваја две развојне фазе кула и бедема. Поред наведених радова, на југозапад-

ном углу делимично је откривена кула (полигонална фаза) на којој је местимично сачувана облога од пешчара.

Опсервацијом надземног очуваног дела западног бедема уочене су, такође, две фазе градње. Нижи део бедема (старија фаза) рађен је од монолитних блокова пешчара који су правилно клесани и спајани танким малтерним спојницама. Горњи (млађи део) зидан је од мањих, неправилних блокова пешчара између којих је местимично вертикално и хоризонтално уметана опека. На западном делу утврђења уочена је доња, старија фаза бедема дебљине од 4,7—5 m.

Паралелно са тротоаром Улице М. Тита до пресека са Карађорђевог, уочен је приликом јавних радова камени зид који би могао да се доведе у везу са јужним бедемом млађег утврђења.

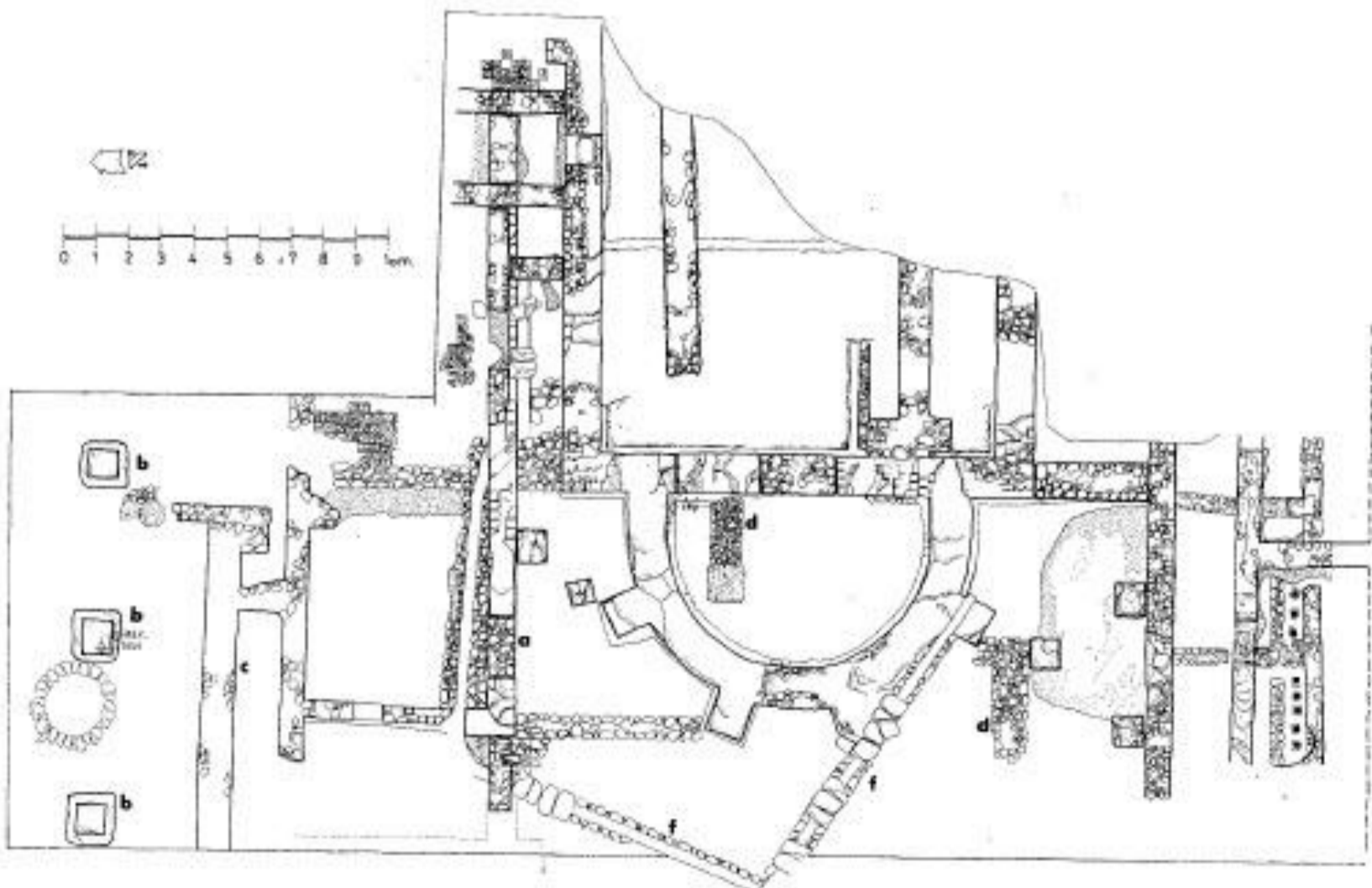
Локалитети (2) и (3) — подужни профил Улице М. Тита и Карађорђевог⁹

Најдужи попречни профил кроз средину утврђења урађен је 1973. године, када су за потребе инфраструктуре копани ровови широки 1 до 2 метра. У оквиру ових радова уочени су остаци зидова и објеката, али није јасна целина коју су некада образовали. Пружање објеката не показује одступање од праваца бедемских зидова, што указује на правилан урбани растер правцем северјуг. Овом приликом код Улице 9. мај, пресецањем западног бедема уочени су остаци куле која је највероватније штитила улаз у капију. Сличним активностима у Карађорђевој улици пробијено је северно платно и на месту пресека није констатован бедем, из чега се наслућује постојање северне капије. У свим сондама констатован је керамички материјал из периода од IV до VI века.

Најзначајнији налаз је био у Ул. К. Тошића поред Земљорадничке задруге, где су откривени остаци делова објеката са конхом. Како је, поред осталог, откривена дебела површина хидростатичког малтера и стубићи хипокауста, највероватније да су то остаци терми. Непосредно уз објекат нађена је оловна цев.

Локалитет (4) — Стара пијаца (сл. 4)

Најобимнија истраживања до данас су спроведена на локацији Стара пијаца, на углу улица М. Тита и Крсте Тошића (сл. 5). Непосредни повод за истраживања био је ископ за изградњу стамбенопословне зграде током кога се наишло па трагове базиликалне грађевине. Поред ње је истражено и неколико објеката из римсковизантијске епохе и каснијег доба, али се није утврдила и њихова архитектонска целина. Испитани објекти су остаци



Сл. 4. Локалитет Стара пијаца — општи поглед
 Сл. 5. Локалитет Стара пијаца — истражени део

Fig. 4. Vue du site de l'Ancien marché
 Fig. 5. Site de l'Ancien marché — partie fouillée

из три грађевинске фазе. У недостатку археолошке интерпретације истраживања, подела на фазе изведена је грубо и на основу грађевинских појединости. Највероватније да се унутар ових подела крију многи детаљи који би ближе определили фазе и појаснили функционисање појединих објеката.

Централни објекат је базиликална грађевина из друге грађевинске фазе (сл. 7), која је неколико пута преправљана и прилагођавана новим функцијама. На западној страни базилике је апсидатрибунал, која је целом ширином окренута једнобродном наосу.

Темељи базилике су фундирани у слоју шљунка који је нанела река, зидани су од ломљеног камена и креча (opus incertum). Местимично пресецају сухозидове (d) — (сл. 5), из прве грађевинске фазе (сл. 6), који представљају остатке старијих објеката. Надземни део базилике зидан је техником opus mixtum. Паралелно северној страни базилике, на незнатном одстојању од ње, протеже се зид (a) — (сл. 5), с истом структуром зидања која се на западној страни завршава пиластром. На њему је отвор, касније зазидан, преко кога се комуницирало са просторијама северно од базилике.

На северном делу испитане локације откривена су три ступца (b) — (сл. 5) зидана од опеке и темељни зид (c) — (сл. 5). По техници зидања и начину фундирања зид и ступци хронолошки припадају времену градње базилике (сл. 7).

На јужном делу локације је нађено неколико просторија које чине архитектонску целину. У њима су пронађени керамички тубулуси за загревање прекривени опеком и фрагменти фрескомалтера. Просторије се директно ослањају на јужни бедем, а по дубини фундирања и начину градње темеља хронолошки припадају времену градње базилике.

У трећој грађевинској фази (сл. 8), преправком објеката битно се мења функција базилике. Пре свега руши се апсида и на попречном зиду наоса формира улаз. Изгледа да је тек тада наос подељен на бродове. По свој прилици у том моменту се граде одводни канали (f) — (сл. 5), који се пружају спољашњом страном бочних зидова базилике и сустичу у темену некадашње апсиде. Одатле заједно продужавају у главну клоаку (?). Приликом адаптације базилике делимично је порушен на исти начин као и апсида и подужни зид (a) до пиластра, уз северну страну базилике.

Следећа фаза је настала као последица санирања објеката после обимних рушења. Грађевинске интервенције су крајње примитивне и у неким случајевима изведене у блатном малтеру. Нове просторије не могу да се повежу у логичну целину.

Од архитектонске пластике најзначајнија су два масивна стуба од камена — пешчара.

Њима припада и један импост капител са ранохришћанским крстом са једне стране и знаком омега са друге. Поред ових детаља нађени су и фрагменти мермерне оплате.

Од покретног материјала пронађена је разнородна керамика и новац из римсковизантијског периода.¹⁰

Локалитет (5) — Библиотека

На простору старе библиотеке непосредно уз улице К. Тошића и И. Савића 1977. године извршена су сондажна истраживања због изградње нове библиотеке. Том приликом је у горњим слојевима откривена већа малтерна површина. На њој су лежали фрагменти камене пластике два дела стуба, база стуба, јонски капител III—IV век, као и мермерни капител са крстом. Местимичним пробијањем ове површине сондама 1,5x1,5 метара уочени су остаци старијих објеката. По правцу пружања и начину градње слични су грађевинама на локацији Стара пијаца из њихове друге фазе.

На јужном делу испитаног простора уочени су остаци зидова који се провлаче испод Улице И. Савића и протежу дуж ње. Свакако да се ради о остацима јужног бедема старијег утврђења јер је нешто западније, другим поводом, нађена снажна маса зида с облогом од пешчара.

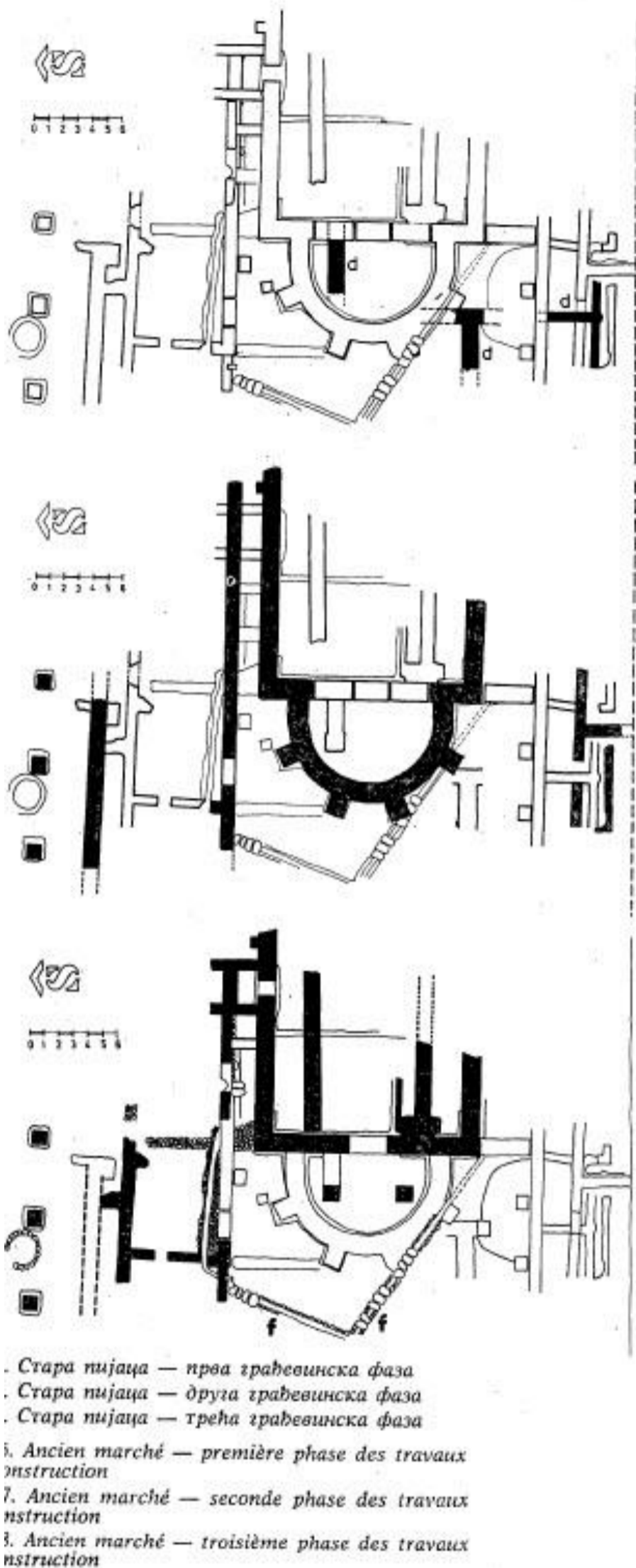
Локација (6) — Стара Школа

На простору старе белопаланачке школе 1979. године извршена су сондирања за нову стамбену зграду. Тада је закључено да су у турском периоду поремећени ранији слојеви. Једино је пронађен угао објекта зидан техником opus mixtum који је за окр 30 метара удаљен од Улице М. Тита. У оквиру широког откопа за нову стамбену зграду паралелно са Улицом М. Тита откривен је зид у дужини од око 20 метара који је зидан ломљеним каменом и кречом. Он је свакако у вези са турским утврђењем.

Како су истраживања обављена на брзину треба се ослонити на сондирања на истом простору која су обављена 1956. године. Тада су констатовани касноримски, византијски, средњовековни и турски културни слој.¹¹

Локалитет (7) — Базилика ван бедема¹²

Екипа Народног музеја из Београда 1956. године открила је тробродну базилику. Објекат се налази на раскрсници Кардељеве и новопроектване улице на око 400 метара западно од утврђења. Уочене су две фазе, од којих је прва с апсидом и нартексом. Грађевина је оријентисана у правцу исток—запад.



Локација (8) — Налаз код железничке станице¹³ (сл. 9)

Инжењер Д. Сабовљевић је приликом изградње пруге 1887. године открио грађевину о којој је оставио детаљан опис и скицу.

Објекат захвата површину од око 3.600 m², а откривен је 300 m западно од железничке станице. На скици се издвајају две веће просторије (А и В) око којих је низ мањих. У просторији А је уз источни зид пронађен под од опеке, а слично је и у просторији В у којој су уочени ступци који највероватније формирају трем. У полукружном простору Г, нађени су отвор и фрагменти стакла и новца, док се у простору Д налази пећ, што указује да је то била просторија за грејање. Према садржају и положају, ради се свакако о објекту профаног карактера.

Приказану основу допунио је Каниц једним перспективним приказом.¹⁴

Локација (9) — Некрополе¹⁵

На различитим местима у граду, утврђено је постојање више гробних налаза који се могу третирају као некрополске целине.

Јужну некрополу чине два дела узводно уз Мокрањску реку. Један део је на левој обали у подножју Малог Курила, а други на десној обали реке. Део северне некрополе је на уздигнутој тераси обале Нишаве као и на косини брда Равалица. Западна некропола је регистрована поред тробродне базилике западно од утврђења, а источна је лоцирана на северној падини Великог Курила у данашњој Новој мали.

Анализе гробних налаза најчешће говоре да се ради о касноантичком материјалу од IV до VI века.

⁶ Kaniz, *Studien*, Leipzig 1909, стр. 198.

⁷ Цитат преузет из: Б. М. Зиси, Љ. Поповић, *Старинар*, н.с. IX—X (Београд 1958), стр. 381.

⁸ Истраживања су организована по програму Народног музеја у Београду (Љ. Поповић) и Завода за заштиту споменика културе у Нишу (Д. Максимовић, С. Гушић). Иста екипа је употпунила и истраживања на Старој пијаци с обзиром да су радови на изградњи новог објекта прекинути због налаза базиликалне грађевине (решење Завода).

⁹ С. Гушић, Б. Андрејевић, Ј. Шурдиловић, *Извештај са радова у Белој Паланци*, Архив Завода.

¹⁰ Љ. Поповић, Д. Максимовић, *Извештај за период 1976—1979*, Архив Завода.

¹¹ Б. М. Зиси, Љ. Поповић, *исто*.

¹² Б. М. Зиси, Љ. Поповић, *исто*.

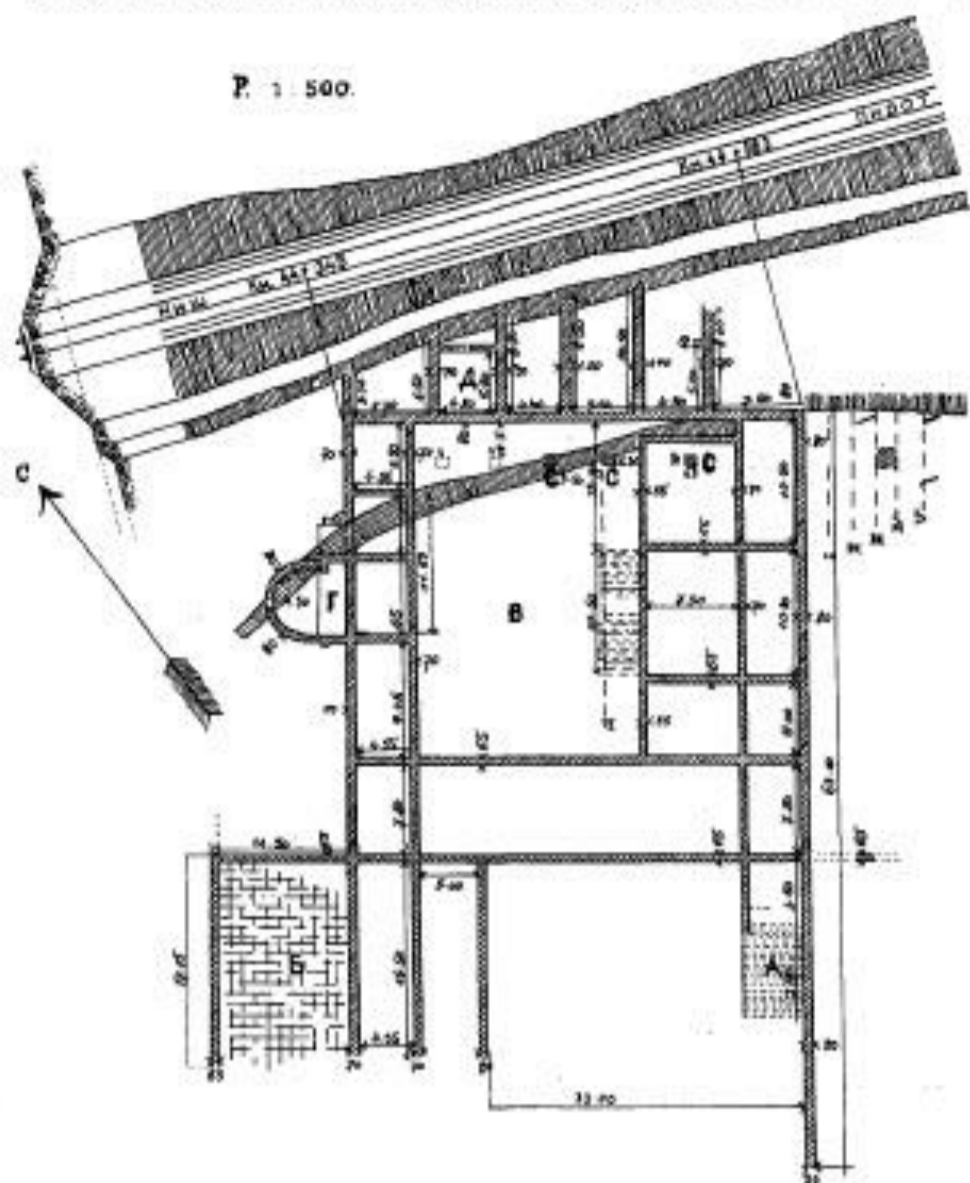
¹³ Д. Сабовљевић, *Старинар* с.с. (Београд 1888), стр. 66 са прилогом.

¹⁴ Каниц, *исто*.

¹⁵ Детаљна анализа некропола дата је у дипл. раду П. Пејић.

СКИЦА ОТКРИВЕНИХ СТАРИХ ТЕМЕЉНИХ ЗИДОВА КОД БЕЛЕ ПАЛАНКЕ.

Р. 1 500.



ОТКРИЋЕ, СКИЦИ И ФАКОТИФ
ДУШАН САБОВЉЕВИЋ
1924

Сл. 9. Налаз код Железничке станице (према
Д. Сабовљевићу)

Fig. 9. Vestiges mis au jour près de la gare de
chemin de fer (d'après Sabovljević)



Сл. 10. Ремезијана — римско насеље

Fig. 10. Rémésiana — agglomération romaine

Урбанистички развој града

1. Ремезијана — римско насеље (сл. 10)

Почетак урбаног развоја града на нашој територији углавном везујемо за римска освајања. Недовољна истраженост настанка наших градова не дозвољава да се континуитет урбаног трајања тражи у периоду ранијем од римског. Насеља су постојала и пре римских освајања, као и Ремезијана, али је остала непозната њихова просторна организација.

Ремезијана је по римском освајању у саставу провинције Горња Мезија. Епиграфски налази¹⁶ указују на рано формирање насеља које је од II века, за време Трајана било значајна урбана агломерација са дефинисаним административним статусом.¹⁷

У конституисању, даљем развоју и правном статусу насеља најзначајнији чинилац је привредна карактеристика подручја Ремезијане. Насеље је највероватније било средиште и седиште управе рудничке области, која је од изузетног значаја у рудницима богатој Дарданији (*metalla Dardanorum*).¹⁸ Рударство ће као снажна привредна грана тога времена условити бржи развој насеља, а како су такве области у царском домену,¹⁹ то ће свакако утицати и на његов урбани изглед. На укупан културни оквир формирања насеља утицаће и романизација домородачког становништва. Централна власт је водила смишљену политику романизације појединих подручја како би се олакшала експлоатација природног блага. Одатле се у подручју Ремезијане и нојављује топоним *Dalmates*, који је очигледна потврда таквог курса.²⁰

О изгледу тог првог насеља постоје оскудни подаци. Извесни теренски налази могу се наслутити на локацији Стара пијаца (сл. 5 зид „d“), који припадају првој грађевинској фази (сл. 6). Испод базилике пронађени су остаци сухозидова који би се могли довести у везу с остацима првог римског насеља. Неизвесно је да ли је по среди „отворено“ насеље или је оно било заштићено војном посадом за чије је потребе изграђен војни логор — каструм. На основу неколико посредних чинилаца може се закључити да су по освајању територије Горње Мезије, римске јединице биле распоређене на свим кључним позицијама. Ремезијана се налазила на главној саобраћајници *Naissus* — *Serdica* и то на раскрсници путева који из града воде према унутрашњости територије (север—југ). Котлина у чијем је она средишту, стешњена је планинским масивима преко којих је, у случају потребе, отежано кретање војске из суседних гарнизона. Потреба за војном посадом у Ремезијани проистекла би од потенцијалне опасности од локалног становништва које је активно и у каснијој епохи.²¹ Између њега постоје битне етничке и културне разлике које могу имати утицаја на укупну стабилност области.²² Присуство

војске у насељу произлази и из саме организације експлоатације рудника. Рудничка територија, као фискални царски домен, под непосредном је контролом и бригом војске, односно њена се организација поклапа са организацијом рударске територије. „Војска и фиск су два лица истог комплекса интереса.“²³ У извесним случајевима војска је била ангажована и на непосредним радовима у рудницима. Аналогно војничком утврђењу формираном у Ремезијани, на самом почетку формирања насеља, јесте *Timacum minus* у Равни код Књажевца. Ово насеље, са којим се Ремезијана граничи, такође је средиште рударске области и на њему је истражен Војни логор из периода I—II век.²⁴ Слична је ситуација и у другим рударским областима.²⁵

Претходне напомене указују на то да је у Ремезијани почетком II века постојао војни логор — каструм. Он би уједно био и први смишљени зачетак урбанизованог насеља, с тим што је неизванстан његов тачан положај. Археолошким истраживањима нису издвојени остаци најстаријег утврђења. У недостатку теренских података, да би се ближе одредио могући положај првог утврђења ваља се позвати на досадашње искуство.

Прво што је доказано на многим локалитетима показује да касноантичка и византијска утврђења настају често проширењем и ојачавањем првог војног логора. У том случају бедеми логора у Ремезијани налазили би се унутар потоњег касноантичког утврђења о коме има више сачуваних података (уп. касније). Изградња моћног касноантичког утврђења је могући разлог за уништење претходног војног логора, због чега он није уочен приликом археолошких радова.

Друго искуство, које произлази из закона о постојаности урбанистичких планова (закон о поклапању планова), указује на то да се

¹⁶ П. Петровић, *Натписи*, стр. 51, споменици 69, 70, 71.

¹⁷ М. Мирковић, *Провинцијски сабор у Г. Мезији*, Зборник ФФ XII (Београд 1970), стр. 87; о истом проблему видети: П. Петровић, *Ниш у античко доба*, стр. 94—95.

¹⁸ О рударству у Горњој Мезији с освртом на Ремезијану: С. Душанић, *Организација римског рударства у Норичу, Панонији, и Горњој Мезији*, Историјски гласник 1—2 (Београд 1980), стр. 7—55, у даљем тексту *Рударство*.

¹⁹ С. Душанић, *Рударство*.

²⁰ С. Душанић, *Рударство*, стр. 32 и напомена 180.

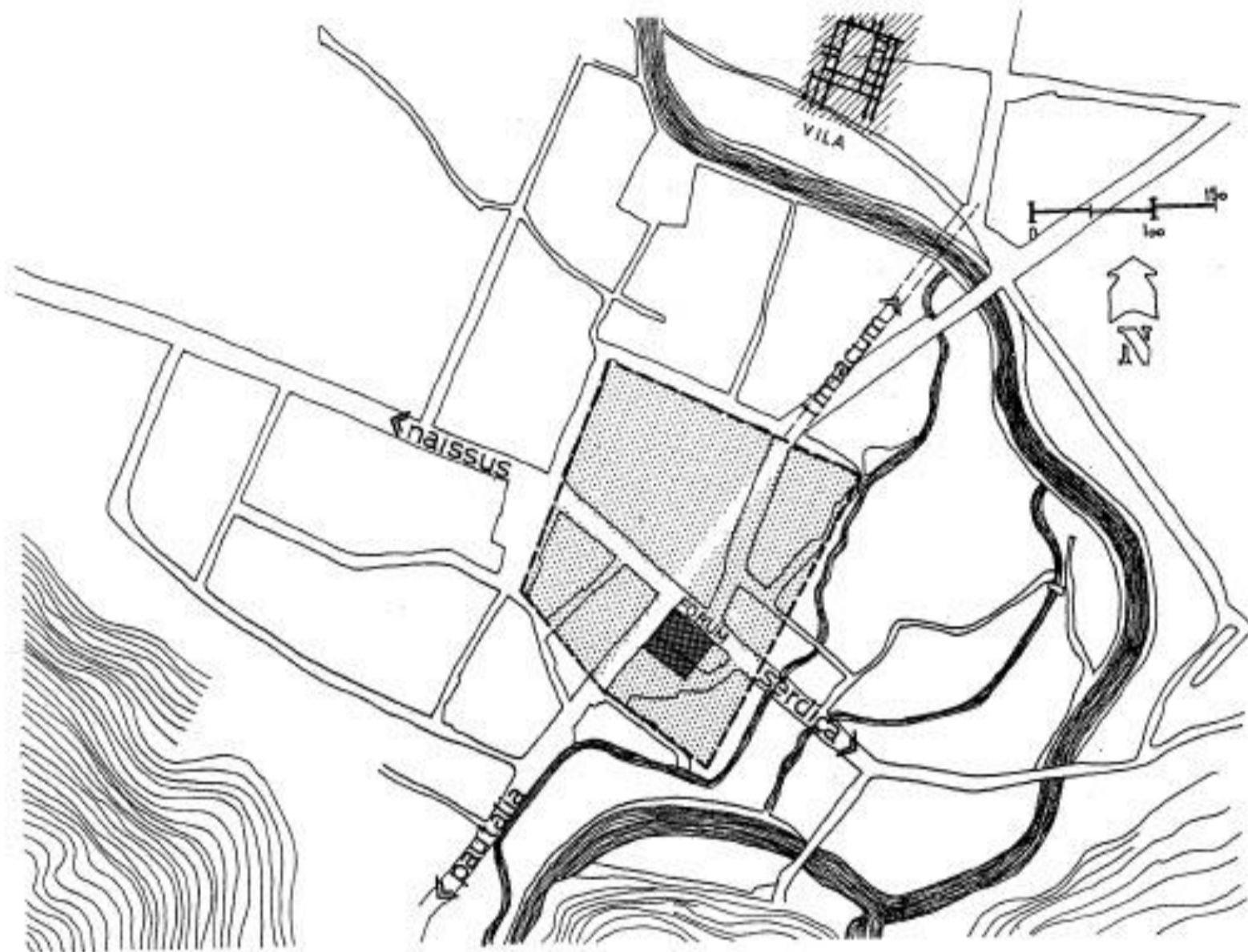
²¹ Присуство епископа Никете у IV веку може се довести у везу са његовом мисионарском улогом према племену Беса, *Paulini Nolani, Carmina XVI*.

²² *Историја народа Југославије*, Београд 1953, стр. 45.

²³ С. Душанић, *Рударство*, стр. 25, 42.

²⁴ С. Душанић, *Рударство*, стр. 33—34, шире о утврђењу: П. Петровић, *Timacum minus die Kastelle im Timok-Tal*, 13. Internationalen Limeskongresses, Alen 1983, (акта), стр. 516.

²⁵ С. Душанић, *Рударство*, стр. 37.



Сл. 11. Ремезијана — касноантички град

Fig. 11. Rémésiana — cité de la basse antiquité

основна матрица града преноси кроз неколико историјских периода. По том правилу комуникације су најдуже у употреби и очигледна су илустрација континуитета једног насеља. То се потврдило на многим градовима на Јадрану,²⁶ у Француској,²⁷ Немачкој²⁸... У свим наведеним примерима, комуникације које су у употреби данас, настале су у време римског оснивања града. Ако се ова опажања пренесу на Ремезијану, закључује се да су се данашње улице М. Тита и К. Тошића најдуже користиле, а са становишта топографије детерминишу најповољније правце кретања у оквиру ширег географског подручја (сл. 10). Зато се претпоставља да су ове комуникације трасиране још у време војног логора и то као његова окосница. Из планске доследности при изградњи римских логора произлази да је Улица М. Тита *via principalis*, а линија продужења Улице К. Тошића према северу била би *via praetoria*. Од њиховог пресека на све четири стране простиру се *insulae*, по принципу *urbs quadrata*, с одговарајућим садржајем.

2. Ремезијана — касноантички град (сл. 11)

Догађаји у прва три века римске доминације Ремезијану остављају изван ратних сукоба. То је омогућило с обзиром на привредни потенцијал подручја да се насеље интензивно развија и да у IV веку прерасте у утврђени град.

Под појмом град подразумева се насељено место у коме становништво задовољава своје привредне, трговинске, административне, културне и друге потребе. Исти смисао града важио је у римско доба, с тим што за подручје Горње Мезије до периода IV века нема, осим историјских претпоставки, чврстих доказа о структури и правом значењу провинцијског града. Интензивна истраживања у Нишу, Београду и другим местима доприносе да се ово питање ближе дефинише.

Опште је прихваћено да су потенцијални градови они са правом *municipia* или *colonia*. Ремезијана је под Трајаном добила неки облик самоуправе.²⁹ Међутим, како је територија града због привредне активности у највећој

мери зависила од централне власти, отворено је питање њене градске самоуправе.³⁰ Има и примера да се у једном насељу поклапају муниципално право и централна власт, нарочито рудничке управе или да су те две власти на неки начин интегрисане у циљу потпунијег коришћења привредног потенцијала.³¹

У недостатку података о правном оквиру формирања града у Ремезијани, осим неких материјалних налаза, урбанистички смисао града се може тражити посредно. Како је Ремезијана средиште привредног подручја, самим тим је његово становништво имало развијеније укупне потребе, а нарочито слој становника који је водио значајније послове. Привредна активност у овом подручју неминовно је водила подели рада из чега произлази потреба за разменом и трговином између његових становника. Централна власт је поједине судске и друге управне послове преносила на рудничке прокураторе,³² чије је седиште било у рударским центрима. Тумачење неких епиграфских споменика указује да је Ремезијана почетком III века толико значајно насеље у провинцији да се у њему одржава сабор горњомезијских градова (*concilium*), као и да је у њему седиште царског култа.³³ Према томе, смисао града не може се тражити само у његовом правном статусу, већ пре свега у активности и потребама његових становника.

Не улазећи у исправност изнетих претпоставки, Ремезијана је свакако у III и IV веку утврђени град. Урбанистичка схема очигледно наставља претходну римску традицију *urbs quadrata*, која се у пуној мери изражава и током IV века. Урбани склоп јасно наглашава главне комуникације *decumanus maximus* и *cardo maximus* које су или наслеђене од раних логорских *principalis* и *cardo* или су као нове, формиране у касноантичком периоду. Доказ о градском карактеру Ремезијане сагледава се у постојању форума и карактеру појединих објеката. О томе сведоче објекти на локацији Стара пијаца.

Базиликална грађевина са западном оријентацијом апсидетрибунала (друга грађевинска фаза, сл. 7), указује на њен цивилни карактер.³⁴ Овакав тип грађевине дефинише се као *basilica urbana*³⁵, а настала је у трећем или четвртном веку. У вези је са обављањем свакодневних послова грађана. На време градње упућује покретан археолошки материјал као и многе градитељске појединости (пројектни модул, техника зидања и сл.).

Цивилни карактер базилике на локацији Стара пијаца од важности је за разматрање централног дела града. Овакви објекти по правилу су у директној вези са форумом³⁶, који је просторно и функционално средиште града. Поштујући основне каноне о градњи, базилике се лоцирају са јужне стране форума.³⁷ Логично је да је иста композиција и у Ремези-

јани. У том случају остаци стубова на северној страни испитаног простора (сл. 5 — стуб „б" и сл. 7), представљају јужну страну портика форума, који се одатле простире до градске комуникације *decumanus maximus*. Са западне стране форум је оивичен другом комуникацијом *cardo maximus* (Улица К. Тошића), којом се и улази на форум. Остаци објекта на испитаном простору између базилике и портика представљају вероватно остатке таберни, житница или занатских радњи, које по правилу оивичују форум. Ова функционална веза између јавних послова и места за окупљање грађана потврђена је готово на свим локалитетима на којима су очувани градски форуми. Што се тиче конкретне ситуације у Ремезијани, таберне су могле бити веза између базилике и форума.³⁸

Познато је да се форуми и други важни објекти налазе унутар утврђења. Иста је ситуација и у Ремезијани. Траса јужног бедема старијег утврђења (сл. 2), као и на локацији Библиотеке, уједно је и траса касноантичког утврђења. На то непосредно упућују два момента. Конфигурација терена не пружа другу могућност за положај јужног бедема, а уједно Мокрањска река и обронци Курила чине природну препреку која учвршћује одбрану ове стране утврђења. Други битан моменат који указује да је већ у касној антици формирана ова страна утврђења, јесу остаци објекта на јужном делу локације Стара пијаца (сл. 7). Они су непосредно ослоњени на бе-

²⁶ М. Суић, *Антички град на Јадрану*, Загреб, 1976, упоредити све планове где су антички градови уцртани преко савремених матрица.

²⁷ *Tuluz (Colloque inter. d'Arch. URBan — Tours, 1980 — Saimtes, cite bimilléaire — Cat. 1980)*, *Sinnt Bertrand de Comminges (S. Bertrand, C. Tour dârt et d'Hist. 3e tir — l. sem., 1954)*, *Fouilles de Vesone (D. Charles, Comte rendu du 1912—1913? Imp. de Lv. — A.P. plan Franshille, 21, 1920)*, Bordeaux (E. Robert, Imp. Delmas, 1962).

²⁸ Willi Beck, Dieter Planck, *Der Limes in Sudwestdeutschland*, Stuttgart, 1980.

²⁹ М. Мирковић, *исто*.

³⁰ С. Душанић, *Рударство*.

³¹ С. Душанић, *Рударство*.

³² С. Душанић, *Рударство*, стр. 40.

³³ Ово питање расправља више аутора: М. Мирковић, Н. Вулић, К. Пач, дискусије објединио П. Перовић, *Ниш у античко доба*, стр. 99—101.

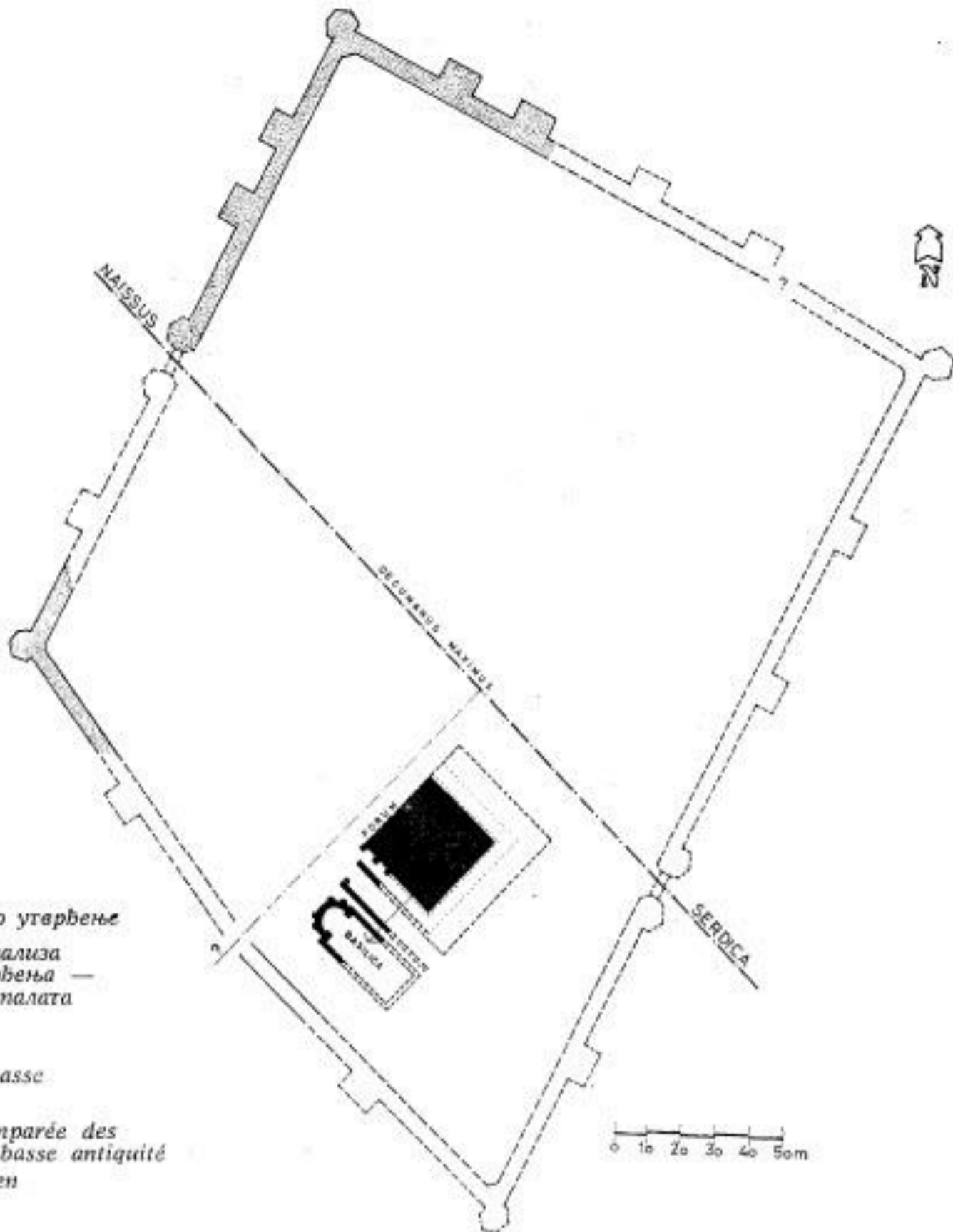
³⁴ Оваква градња се разликује од хришћанских канона који претпостављају источни положај апсиде. Б. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1962, стр. 13, наводи да у ранијем периоду (до краја IV века) хришћанска базилика може још увек имати западну оријентацију апсиде.

³⁵ Е. Чершков, *Муниципијум DD*, Приштина, Београд, 1970, *op. cit.*

³⁶ Исти је случај у *Муниципијуму DD*, Е. Чершков, *исто*.

³⁷ Витрувије, *О архитектури*, књ. V, Сарајево, 1951, стр. 100—101.

³⁸ Истоветна комуникација остварена је на форуму у Задру, М. Суић, *исто*.



Сл. 12. Касноантичко утврђење

Сл. 13. Упоредна анализа касноантичких утврђења —
 1. Диоклецијанова палата
 2. Гамзиград
 3. Ремесиана

Fig. 12. Fort de la basse antiquité

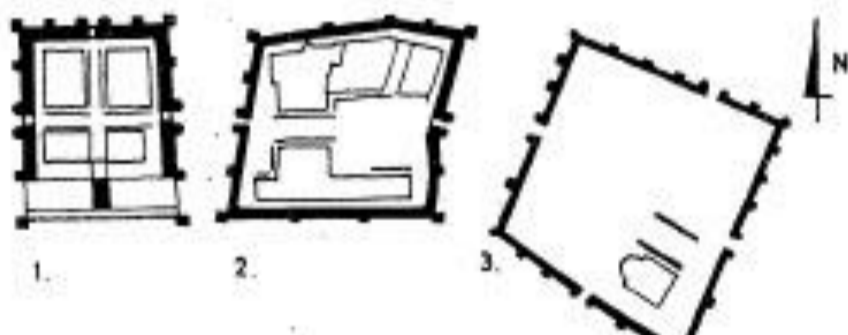
Fig. 13. Analyse comparée des fortifications de la basse antiquité

1. Palais de Dioclétien
 2. Gamzigrad
 3. Rémésiana

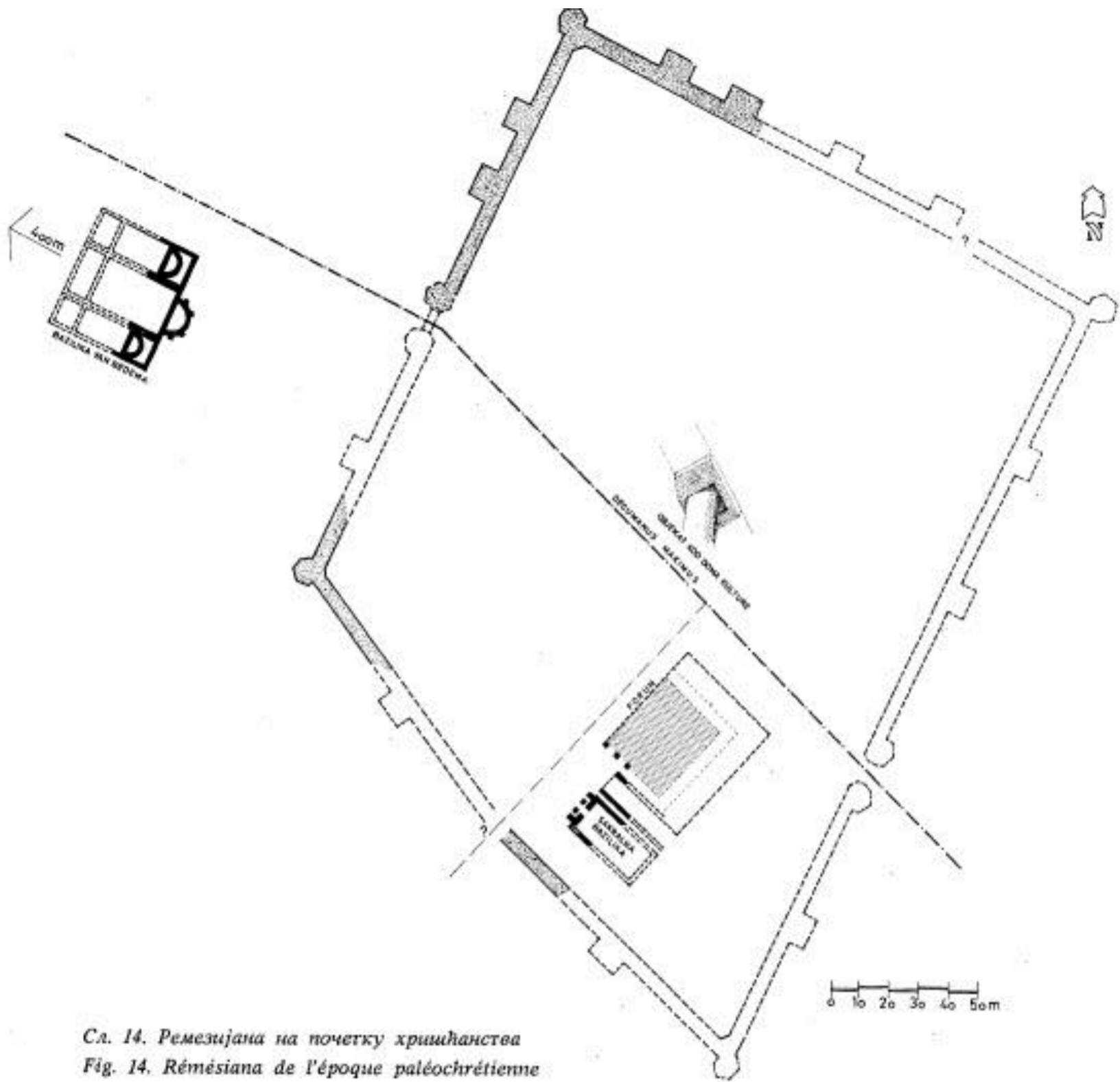
дем и са њим образују грађевинску целину. Ови објекти припадају времену градње цивилне базилике, што се закључује на основу дубине и начина фундација, као и уједначених нивелета темељних проширења.

С обзиром да јужни бедем и остале три стране утврђења чине јединствену целину, произлази да је старије утврђење настало у ширем временском оквиру IV века (сл. 12). Томе у прилог иде облик кула које у потпуности излазе на спољну страну бедува, што је концепција која је преовладала у изградњи утврђења у IV веку.³⁹ Претпоставку о касноантичком времену изградње утврђења упућују аналогије са балканског подручја. Постојање полигоналних кула на угловима (највероватније и на капијама), као и њихова интерполација са четвоространим кулама на бедемским платнима до сада је уочено на старијем утврђењу Гамзиграда⁴⁰ и на Диоклецијановој палати у Сплиту.⁴¹

Ако се јединствено посматрају облик и ве-



личина старијег утврђења у Ремезијани, као и морфологија његове унутрашњости са нагласком на *cardo*, а пре свега *decumanus maximus*, индикативна је сличност са палатама — кастра, као што су Гамзиград и Диоклецијанова палата (сл. 13). Наведене паралеле немају смисла у изједначавању функција ових утврђења, напротив оне се разликују већ у нагласку на једнообразност урбанистичке концепције касноантичког периода. И у случају Ремезијане ради се о херметички затвореном урбаном склопу оријентисаном према унутра-



Сл. 14. Ремезијана на почетку хришћанства
 Fig. 14. Rémésiana de l'époque paléochrétienne

шњости утврђења, које је карактеристично за наведене примере.

Ремезијана је свакако у касној антици захватала шире подручје од утврђења. Међутим, мало је података на основу којих се могу реконструисати величина и граница подграђа. Једини је пронађен на локацији код железничке станице (сл. 1 — објекат 8 и сл. 9). То је вероватно објекат касноантичког периода какав се већ појављује код других градова као *villa suburbana*.⁴² Постојање гробних налаза у оквиру објекта и око њега не ремети изнету констатацију, већ упућује на могућност да је овај објекат у каснијем периоду преправљен за сакралне потребе. Положај овог објекта на правцу *cardo maximus*, говори о ортогоналном плану града и изван бедема (градски агер), што би такође било у духу римске, односно касноантичке планиметрије. Остаје отворено питање докле се простире урбанизовано насеље касноантичке Ремезијане, а одакле почиње рурална градска територија.

Привредни и културни значај Ремезијане у претходном периоду допринеће да град крајем IV и почетком V века постане седиште епископије. Ово се закључује по присуству тадашњег познатог епископа Никете (330—410), славног мисионара и црквеног писца, чије је име имало додатак *Remesianesis*.⁴³ Нешто касније ту је био други значајан епископ, *episcopus Remesianensis Diogenionus*.⁴⁴ Успостав-

³⁹ М. Чанак, *Гамзиград*, Саопштења IX (Београд 1978) поредити старије утврђење, *op cit.* О утврђивању градова у VI веку А. Мџсу, *Pannonia and Upper-Moesia*, London—Boston 1974, str. 312.

⁴⁰ М. Чанак, *исто*.

⁴¹ Т. Марасовић, *Диоклецијанова палата*, каталог, Београд 1967.

⁴² С. Гушић, *Налаз на Винуку*, Нишки зборник 4, (Ниш, 1977), стр. 99, да се у Ремезијани ради о вили упућује: А. Мџсу, *исто*, план 49.

⁴³ *Византијски извори*, стр. 63, напомена 146.

⁴⁴ *Извори*, стр. 63, напомена 146.

љање епископског седишта у Ремезијани, очигледан је доказ да је преовладало хришћанство, што у сваком случају представља нови духовни и друштвени квалитет који ће условити даљи развој града.

За Никетино присуство у граду може се везати и прво изворно помињање градитељске активности у Ремезијани:

„Euge, Niceta, bone serve Christi que tibi donat lapides in astra vertere et vivis sacra templa saxis aedificare.”⁴⁵ Иако се у наведеној оди не помиње о коме је граду реч, коментар се може усмерити и према Никетиној градитељској активности у Ремезијани.

Епископија и хришћанство у целини започеће нову измену урбаног садржаја Ремезијане, али неће битно променити претходну касноантичку схему. У прво време се за потребе хришћанства неће градити нови објекти, већ ће се преправљати и прилагођавати цивилне грађевине.⁴⁶ Објекти се овако користе до момента када се за прототип хришћанског храма прихвата облик римске базилике. Сагласно томе, ранија урбанистичка схема — касноантичког периода остаје непромењена и ослања се на *cardo* и *decumanus*. Да се задржава овај модел до VI века, говоре урбанистичке схеме новоформираних византијских градова.⁴⁷ Тим пре, континуитет урбанизма у Ремезијани остаје непромењен.

Прво сведочанство о преправци цивилне базилике за хришћанске потребе нађено је на локацији Стара пијаца. У трећој грађевинској фази (сл. 8), када се објекти адаптирају, очигледно је да базилика добија нову функцију. Налаз импост капитела са раним обликом крста сведочи о базилици као хришћанском храму. Некадашња западна апсида се у потпуности руши, чиме се формира улаз у облику трема. У овој фази се наос дели на бродове те базилика постаје тробродна. Врши се и адаптација некадашњих таберни северно од базилике. Један део је срушен да би се остварила непосредна веза са форумом. Код хришћанских храмова се инсистира на подужној осовинској комуникацији, тако да некадашњи улаз у базилику са северне стране сада губи смисао. Улази се преко атријума са *cardo*, који и даље задржава своју функцију. На то да се ова улица још увек користи, указује постојање главне канализационе клоаке, у коју се уливају секундарни одводи формирану у време адаптације базилике, или непосредно након тога (сл. 5 и 8 канал „f”).

На основу налаза на локацији Стара пијаца очигледно је да крајем четвртог и почетком петог века долази до пресудног утицаја хришћанства на градитељство Ремезијане. О томе говори и један налаз импост капитела са крстом (IV—V век) на локацији данашњег Дома културе, као и сличан њему на локацији Библиотеке. У прилог хришћанске архитектуре је и тробродна базилика западно од утврђења (сл. 1, објекат 7). Према мишљењу извршила-

ца ископавања, овај објекат је изграђен у VI веку. Поред некадашње виле код Железничке станице (објекат 8, сл. 1) уочено је више гробова. То би се могло довести у везу са преправком објекта за потребе хришћанског гробља.⁴⁸

По свом положају хришћански храмови не ремете претходну касноантичку схему. Напротив, они се и даље концентришу око форума, што потврђује његов ранији значај, или су на главном правцу кретања, као што је случај са *decumanus maximus* (базилика ван бедема). Овакав функционални распоред храмова уочен је на Царичином Граду, Цариграду и другде, а може се довести у везу са процесном литургијом везаном за циклусе великих празника.

4. Ремезијана у оквиру градитељске делатности VI века

После варварске провале половином V века, нејасно је укупно стање града и утврђења. На свим испитаним локацијама утврђени су трагови рушења и поновног нивелисања појединих објеката. Уочене су поједине преградње, али се нови делови не могу повезати у логичну целину (уп. локалитет 4 — Стара пијаца).

Према Прокопијевим подацима⁴⁹, у ремезијанској области (*chora Remesianensis*), обновљено је око 30 кастела. То је целокупно подручје на коме је настављена традиција експлоатације руде.⁵⁰ Како се не помиње утврђење у граду, очигледно је претходна касноантичка тврђава одолела налетима варвара. Једино је северно од утврђења, паралелно са бедемом, уочен фрагмент зида у техници *opus mixtum*, знатне ширине који указује на његову фортификацијску вредност. Међутим, ово је недовољно за претпоставку да је Јустинијан учинио нешто више на побољшању касноантичке тврђаве.

Урбанистичка схема касноантичког града остаје непромењена и током VI века. Како је истакнуто, она је иста и у новоформираним градовима Јустинијанове епохе⁵¹, те је тим пре очувана у Ремезијани.

⁴⁵ Paulini Nolani, *Carmina* XVI, 237—240. ⁴⁶ J. Lassus, *Sonctuaire de Syrie*, Paris, 1947, *op. cit.*, В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град*, Београд, 1977, стр. 109, напомињу да су уобичајени и објекти „кућахрам” на основу списка Никете Р.

⁴⁷ Ч. Васић, *Анализа хоризонталног урбанистичког плана Царичиног Града*, *Caricin Grad II*, Coll. de Lécole français de Rome, у штампани.

⁴⁸ Упоредити А. Мџсу, *исто*, план 52.

⁴⁹ *Извори*, стр. 57—58.

⁵⁰ С. Душанић, *Рударство*, стр. 30—31.

⁵¹ Ч. Васић, *исто*.

Пример Ремезијане илустративно показује континуитет наших традиционалних насеља. Његова унутрашња морфологија зависила је од ширег значаја градске области као и од укупних историјских прилика. Касноантички град, као најзначајнији период у највећој мери је уништио прво насеље али и одредио урбани-

стичку форму познијих епоха. Ова истраживања, везана за антички град, нису дала осврт на урбанистички изглед града у каснијим епохама, пре свега у средњовековном периоду. И овде се може видети да је касноантички град основни проеторни концепт од значаја за анализу морфологије средњовековних градова у Понишављу.

Urbanisme de Remesiana entre les I^{er} et VI^e siècles

SIMA GUŠIĆ

Le site archéologique de Remesiana se trouve sur le territoire de la ville de Bela Palanka, non loin du centre de celle-ci. Cette ville est située dans le SudEst de la Serbie, sur la route Niš—Piro.

Dans ce site ont été relevés jusqu'ici plusieurs vestiges de constructions remontant aux différentes époques historiques. Il s'agit, pour la plupart, de ceux des périodes romaine et byzantine. Les fouilles les plus vastes ont été effectuées sur les remparts de la fortification où deux phases de construction ont été établies. En plus de ces vestiges, dans le site № 4, sur l'emplacement de l'ancien marché, a été relevée l'existence d'une construction basilicale et d'autres ouvrages affectés à des usages différents. Il s'agit des restes remontant à une période historique comprise entre les II^e et VI^e siècles. Dans d'autres parties de la ville a été relevée l'existence d'une basilique à trois nefs (site 7) et d'un ouvrage civil de l'époque romaine, situé à proximité de la gare (site 8). En outre, des sondages ont été opérés à des occasions différentes. L'existence des couches culturelles des périodes romaine et byzantine a été confirmée partout.

Remesiana tire son origine, le plus probablement, d'un fort (castrum) romain du II^e siècle. Cela a pu être déduit de la continuité avec laquelle les communications avaient été utilisées et sur la base de la loi prescrivant l'immutabilité des plans urbanistiques. En outre, sur l'emplacement de l'ancien marché ont été découverts les

traces d'architectures s'échelonnant tout au long du II^e siècle.

Dans la basse antiquité Remesiana devint une ville fortifiée. On le conclut sur la base des interprétations de certaines sources historiques. Dans le schéma urbanistique la planimétrie précédente fut améliorée. On commença par constituer un forum, entouré de bâtiments correspondants et d'une basilique séculière. Les fouilles effectuées jusqu'ici ont confirmé l'existence des architectures remontant aux III^e et IV^e siècles. C'est dans la basse antiquité qu'il faut situer aussi la construction de la forteresse dans l'enceinte de laquelle se trouvent tous les ouvrages de quelque importance (fig. 12).

Dès les premiers siècles du christianisme, Remesiana devint le siège de l'évêché. C'est en adaptant les bâtiments civils de l'époque précédente que naquit l'architecture chrétienne de cette ville. Le schéma urbanistique ne subit pas de changements et les temples chrétiens furent élevés dans les rues principales.

Au cours du VI^e siècle, après que les barbares avaient dévasté la ville, de nombreux ouvrages furent rénovés. La fortification résista à tous les assauts, si bien qu'aucune adaptation ne semble avoir été faite. Dans les environs de la ville, près de 30 castels et petites fortifications sont en voie de rénovation.

Certaines parties de la ville antique, plus ou moins adaptées, furent utilisées plus tard aussi, surtout au Moyen âge et à l'époque de la domination turque dans ces régions.